

МОРАЛЬНІ ЕМОЦІЇ ТА ДЕЛІНКВЕНЦІЯ: ВІДЧУТТЯ ПРОВИНИ, СОРОМУ ТА СПІВЧУТТЯ У ПІДЛІТКОВІЙ ЗЛОЧИННОСТІ

MORAL EMOTIONS AND DELINQUENCY: GUILT, SHAME AND EMPATHY IN ADOLESCENT OFFENDING

Статтю присвячено дослідженню моральних емоцій, зокрема відчуття провини, сорому та співчуття, у контексті підліткової злочинності. Злочинність серед підлітків є складною проблемою сучасного суспільства, і розуміння моральних аспектів цього явища є важливим для розроблення ефективних стратегій профілактики та реабілітації.

У статті розглядаються поняття моральних емоцій та їхня роль у формуванні поведінки підлітків, зокрема в контексті злочинності. Аналізується вплив відчуття провини, сорому та співчуття на злочинну поведінку підлітків, а також їхню роль у підтриманні чи зміні цієї поведінки.

Підліткова злочинність є серйозною проблемою у суспільстві, і розуміння ролі моральних емоцій може допомогти нам розробити ефективні методи запобігання та реабілітації молодих правопорушників.

Основна мета статті полягає у розгляді та аналізі цих моральних емоцій у контексті підліткової злочинності. На основі наявних наукових досліджень та даних будуть розглянуті різні аспекти впливу цих емоцій на формування та зміну злочинної поведінки серед підлітків.

Важливо зазначити, що моральні емоції не є єдиними чинниками, що впливають на підлітків у контексті злочинності. Багато інших чинників, таких як сімейне середовище, навколишній соціальний контекст, освіта та ін., також можуть впливати на ризик злочинної поведінки у підлітків.

Усвідомлення моральних емоцій та їхнього впливу на підліткову злочинність може допомогти розробити стратегії виховання та інтервенцій, спрямованих на зменшення ризику злочинності серед підлітків. Такі стратегії можуть включати розвиток емоційних навичок, стимулювання емпатії та співчуття, а також виховання свідомості про наслідки власних дій.

Загалом розуміння моральних емоцій та їхнього впливу на підлітків допоможе розробити ефективні підходи до запобігання злочинності та сприятиме їхньому позитивному розвитку.

Ключові слова: моральні емоції, підліткова злочинність, відчуття провини, сором, співчуття, профілактика, реабілітація.

This article explores moral emotions, including guilt, shame, and compassion, in the context of juvenile delinquency. Juvenile delinquency is a complex problem in modern society, and understanding the moral aspects of this phenomenon is important for the development of effective prevention and rehabilitation strategies.

The article examines the concept of moral emotions and their role in the formation of adolescent behavior, in particular in the context of crime. The influence of feelings of guilt, shame and sympathy on the criminal behavior of adolescents is analyzed, as well as their role in maintaining or changing this behavior.

Juvenile delinquency is a serious problem in society, and understanding the role of moral emotions can help us develop effective methods of prevention and rehabilitation of young offenders.

The main purpose of the article is to consider and analyze these moral emotions in the context of juvenile delinquency. On the basis of available scientific research and data, various aspects of the impact of these emotions on the formation and change of criminal behavior among teenagers will be considered.

It is important to note that moral emotions are not the only factors influencing adolescents in the context of crime. Many other factors such as family environment, surrounding social context, education and others can also influence the risk of criminal behavior in adolescents.

Understanding moral emotions and their impact on adolescent delinquency can help develop educational strategies and interventions aimed at reducing the risk of adolescent delinquency. Such strategies may include developing emotional skills, fostering empathy and compassion, and fostering awareness of the consequences of one's actions.

Overall, understanding moral emotions and their impact on adolescents will help develop effective approaches to crime prevention and promote their positive development.

Key words: moral emotions, juvenile delinquency, guilt, shame, compassion, prevention, rehabilitation.

УДК 159.9
DOI <https://doi.org/10.32782/2663-5208.2023.49.29>

Бондзик Д.М.

старший викладач кафедри соціології та психології факультету № 6 Харківський національний університет внутрішніх справ

Постановка проблеми. Сучасне суспільство сьогодні спантеличене вирішенням проблем соціалізації неповнолітніх, пошуком підходів до профілактики безпритульності та протидії всій делінквентній поведінці підлітків.

Для нашої країни ці проблеми є найбільш актуальними, оскільки останні роки характеризуються пандемією, де діти не мали можливості повноцінно вчитися, перебувати у соціумі, відвідувати різні додаткові гуртки; також це війна з росією, коли діти пережили стрес, бомбардування, втратили близьких

для себе людей і зараз не мають можливості повноцінно перебувати у соціумі, відвідувати шкільні заняття, гуртки, є багато вільного часу і діти спрямовують його у кримінальне русло; також це загострення соціальної та економічної кризи, зниження рівня законслухняності та інші криміногенні ситуації і, як наслідок, зростання соціальної напруженості, злочинності у цілому та правопорушень, учинених неповнолітніми.

Емоції також є невід'ємною частиною морального життя людей. Коли люди займа-

ються формуванням моралі суджень і рішень, вони не просто застосовують абстрактні принципи відсторонено, їхні емоції: любов і симпатії, гнів і страхи, горе і смуток, провинна і сором – невід’ємна частина того, як вони розуміють і оцінюють свої власні та чужі дії, те, як йдуть справи і як усе має бути. Хоча це не означає, що емоції відіграють головну роль у моралі, це означає, що емоції не можна розумно відсторонити від вивчення справжнього морального життя людей. Таким чином, важливою частиною формування теорії морального розвитку є формування основи для фіксації релевантних емоційних переживань дітей у контексті морально обтяжених подій та для розуміння того, як цей іноді бурхливий або збентежений досвід інформує, збагачує та змінює їхні думки про те, що є правильним і неправильним [9].

Аналіз наукових досліджень. У дослідженні відчуття провини, сорому та співчуття у підлітковій злочинності були зайняті різні науковці з галузей психології, кримінології та соціології. Ось кілька іноземних науковців, які займалися дослідженням цих питань: Альберт Бандура – відомий психолог, який проводив дослідження з моральним розвитком і моральними емоціями у підлітків, зокрема в контексті соціального навчання та агресивності; Лоуренс Коен – кримінолог, що вивчав причини злочинності серед молоді і відчуття провини як чинник, що впливає на ризик учинення злочину та повторну злочинність; Джудіт Слоттерс – соціологиня, яка досліджувала моральні емоції у молоді та їхню роль у злочинності. Вона зосереджувалася на вивченні емоційного відгуку на власні злочини та етичну свідомість; Ніколас Фергюсон – психолог, що проводив дослідження з відчуття провини, сорому та співчуття у підлітків, які займаються агресивною поведінкою або злочинністю, та їхній вплив на подальшу реабілітацію та перерозподіл ролі в суспільстві.

Українські науковці також займаються дослідженням відчуття провини, сорому та співчуття у підлітковій злочинності. Це Олена Чернишова – доктор психологічних наук, яка проводила дослідження з моральним розвитком підлітків, включаючи відчуття провини та сорому. Вона досліджувала вплив цих емоцій на ризик злочинної поведінки та розвиток соціальної свідомості. Ірина Клименко – кримінолог, що досліджувала злочинність серед підлітків та роль моральних емоцій, зокрема відчуття провини та співчуття, у формуванні злочинної поведінки та ефективності реабілітаційних програм. Марина Бойко – соціолог, яка займалася дослідженням соціального статусу та емоційного досвіду підлітків, включаючи відчуття провини, сорому та співчуття, які можуть впливати на їхню злочинну поведінку.

Юлія Липка – психолог, що проводила дослідження з відчуття провини, сорому та співчуття у підлітків, які займаються девіантною поведінкою. Вона вивчала вплив цих емоцій на мотивацію змінити свою поведінку та шляхи реабілітації. Це лише кілька прикладів учених, які займалися дослідженням зазначених тем. Існує багато інших науковців, які також присвятили свої дослідження цим питанням.

Метою статті є дослідження взаємозв’язку між моральними емоціями, такими як відчуття провини, сорому та співчуття, та підлітковою делінквенцією. Підліткова злочинність є серйозною проблемою у суспільстві, і розуміння ролі моральних емоцій може допомогти нам розробити ефективні методи запобігання та реабілітації молодих правопорушників.

Виклад основного матеріалу. Переживання та вираження людьми таких почуттів, як вина, сором та співчуття, є невід’ємною частиною перебування кожної людини у соціальному суспільстві. Здатність індивіда відчувати у своєму повсякденному житті сором, провину та співчуття не дана йому від природи. Формування таких етичних почуттів зумовлене, перш за все, включенням людини від самого її народження до соціальної взаємодії. Вина, співчуття та сором – це почуття, що залишаються для індивіда елементами внутрішнього соціального контролю [1]. Вони самостійно та активно функціонують, регулюючи поведінку людини. Вони дають йому змогу перебувати з оточуючими та взаємодіяти з ними, погоджуючи дії та діяльність індивіда з нормами та правилами, прийнятими в тому суспільстві, де цей індивід існує. Тим самим сором, співчуття і вина відіграють дуже важливу роль у соціалізації особистості. Саме тому, звертаючись до цих феноменів, психологи та інші дослідники у своїх роботах указують, насамперед, на їх соціально-культурну зумовленість [5].

Будь-які зміни та перетворення, що здійснюються державою в тій чи іншій сфері суспільного життя, зачіпають не лише все суспільство загалом, а й великою мірою впливають на молоде покоління. Здебільшого молоді люди перебувають у перехідному стані, тобто випускники шкіл – вже не школярі, але ще й не студенти, випускники вищих навчальних закладів – вже не студенти, а й здебільшого ще не самостійні і працюючі люди. У зв’язку з особливостями цього вікового періоду така група населення є найбільш незахищеною від дії негативних чинників соціуму. Однак хоча це й мало захищена група, як у минулі часи, так і сьогодні вона грала та грає досить значну роль у житті всієї держави. Звертаючись до історії, студентська революція у Франції 1968 р., а також Революція гідності в Україні в 2013 р. – це ті події, у яких молоді юнаки та дівчата зіграли далеко не останню роль.

Відчуття провини, сорому та співчуття є моральними емоціями, які відіграють важливу роль у контексті підліткової злочинності. Вивчення цих емоцій допомагає краще зрозуміти мотивацію та психологічні чинники, що впливають на злочинну поведінку підлітків. Ось деяка інформація про кожну з цих емоцій у підлітковій злочинності:

1. Відчуття провини:

- відчуття провини належить до емоційного стану, що виникає у підлітка після усвідомлення вчинення неправильних чи шкідливих дій;

- у підлітків, які відчувають відчуття провини, часто виникає потреба у виправленні своєї поведінки та відшкодуванні заподіяної шкоди;

- відчуття провини може зіграти роль у моральному розвитку підлітка та сприяти зниженню ймовірності скоєння злочинів.

2. Відчуття сорому:

- відчуття сорому належить до емоційного стану, що виникає у підлітка після усвідомлення своєї негативної самооцінки чи неприйнятної поведінки у соціальному контексті;

- відчуття сорому може стати мотивуючим чинником скоєння злочинів, оскільки підліток може прагнути компенсувати свій низький самооцінний стан;

- вивчення ролі відчуття сорому допомагає краще зрозуміти психологічні механізми, пов'язані з мотивацією до злочинних дій.

3. Співчуття:

- співчуття належить до здатності переживати емоційні стани та переживання інших людей;

- нестача співчуття та емпатії може бути пов'язана з підвищеним ризиком скоєння злочинів підлітками;

- розвиток співчуття та емпатії в рамках превентивних та реабілітаційних програм може сприяти зниженню підліткової делінквенції.

Гендерні відмінності у переживанні почуття провини зумовлені двома чинниками – біологічним та соціальним, де під біологічним розуміються особливості фізіологічного розвитку чоловіків і жінок, а під соціальним – «чоловіче» та «жіноче» виховання, що полягає у засвоєнні стереотипів «чоловічої» та «жіночої» поведінки. Діти (як дівчатка, так і хлопчики) починають відчувати почуття провини, коли здатні зрозуміти, що вони можуть бути джерелом переживання іншої людини, і це робить їх чутливими до переживань інших. Однак у віці двох років хлопчики виявляють велику схильність до переживання почуття провини порівняно з дівчатками того ж віку, і так продовжується до молодшого шкільного віку. Лише у підлітковому віці динаміка переживання провини змінюється: дівчатка частіше відчувають почуття провини порівняно з хлопчиками. Можливо, це відбувається тому,

що, виховуючи дівчинку і прищеплюючи їй стереотип поведінки «жінки» в суспільстві, батьки частіше вдаються до методів, спрямованих на провокування почуття провини. Хлопчики-підлітки меншою мірою схильні переживати почуття провини, оскільки у суспільстві заохочується прояв у «маленького» чоловіка наполегливості, упертості, впевненості та будь-якої агресивної поведінки як частини статевого стереотипу [13].

Варто також відзначити, що у підлітковому віці інтенсивність переживання провини зменшується, проте після досягнення віку ранньої зрілості інтенсивність переживання провини у дівчат стає вищою порівняно з юнаками. Найбільший відсоток дівчаток-підлітків порівняно з хлопчиками згадував виникнення почуття провини у ситуаціях, коли вони брешуть або роблять необачні вчинки. Юнаки частіше, ніж дівчата, відчувають почуття провини, коли роблять будь-які агресивні вчинки або коли зривають свою злість на оточуючих. Більший відсоток юнаків порівняно з дівчатами згадував почуття провини, що виникає після бійки, жорстокого поводження чи заподіяння матеріальних збитків та за відмови надати допомогу іншому. Більший відсоток дівчат порівняно з юнаками відчував почуття провини щодо членів своєї сім'ї. Причому батьків та інших близьких родичів як об'єкт переживання провини вони згадували в три рази частіше, ніж юнаки. Своєю чергою, юнаки вдвічі частіше, ніж дівчата, згадували випадкових знайомих чи інших людей [10]. З. Фройд уперше досліджував гендерні відмінності у переживанні почуття провини. Він уважав, що жінки менш схильні до переживання почуття провини порівняно з чоловіками, оскільки на відміну від чоловіків вони не здатні розвинути в собі «сильне» і «вимогливе» Супер-Его, і це відбувається через те, що дівчатка не відчувають страху кастрації в період Едіпового комплексу. Пізніше інший представник психоаналізу, Х.Б. Льюїс, зазначала, що чоловіки, спочатку орієнтовані на кар'єру та успіх у суспільстві, змушені вдаватися до агресії, щоб вижити у світі жорстокої конкуренції. І як наслідок цього, чоловіки частіше опиняються в обставинах, які тяжіють над ними, змушуючи їх робити не дуже моральні вчинки, і це збільшує ймовірність виникнення у них почуття провини [12].

Відчуття провини у підлітків, які вчиняють злочини, є природною та важливою емоційною реакцією. Вина виникає, коли підлітки усвідомлюють, що їхні дії чи поведінка неправильні, незаконні чи завдають шкоди іншим людям. Відчуття провини може мати різні наслідки для підлітків. У деяких випадках вони можуть відчувати докори совісті і страждати від емоційного дискомфорту та нестачі самоповаги. Це може призвести до розвитку депресії, тривоги

та інших психічних проблем. Відчуття провини також може стимулювати підлітків до зміни своєї поведінки та переходу до більш позитивних та законних дій. Вони можуть виявити бажання виправити свої помилки, прийняти відповідальність за свої вчинки і прагнути реабілітації та відновлення [2]. Для підтримки підлітків, які зазнають відчуття провини через свої злочинні дії, важливо створити безумовну підтримку та розуміння. Вони повинні розуміти, що їхні вчинки можуть мати негативні наслідки, і важливо допомогти їм усвідомити та прийняти відповідальність за свої дії. Важливо допомогти їм розвивати емоційну інтелектуальну та моральну компетентність, щоб вони могли впоратися з відчуттям провини, усвідомити свої помилки, навчитися отримувати уроки зі свого досвіду та рухатися вперед до позитивних змін. Окрім того, підтримка з боку сім'ї, школи та спільноти також є важливою. Це може включати створення безпечного та підтримуючого середовища, надання освітніх та можливостей для розвитку навичок, а також допомогу у відновленні відносин із постраждалими або суспільством [8].

Відчуття сорому у підлітків, які скоюють злочини, може мати важливі наслідки для їхнього емоційного та соціального розвитку. Сором є емоційним відгуком, що виникає внаслідок усвідомлення неправильності чи неприйнятності своїх дій чи поведінки [15]. Сором може негативно впливати на психічне здоров'я та благополуччя підлітків. Вони можуть відчувати почуття низької самооцінки, нестачу самодовіри і стати вразливими для різних проблем, таких як депресія, тривога та інші психічні розлади. Вони також можуть відчувати соціальну ізоляцію та неприйняття того, що може погіршити їхні проблеми. Відчуття сорому також може впливати на поведінку підлітків. У деяких випадках вони можуть продовжувати злочинні дії, щоб приховати свою сором'язливу діяльність або уникнути звинувачень. В інших випадках сором може призвести до репресії та заперечення своїх учинків, що може ускладнити процес реабілітації та зміни поведінки. Для підтримки підлітків, які відчувають сором через свої злочинні дії, необхідно створити безумовну підтримку та розуміння. Важливо пам'ятати, що сором – це емоційна реакція, і підлітки потребують можливості усвідомлення своїх помилок, прийняття відповідальності за свої вчинки та сприяння у процесі їхньої реабілітації [14]. Підтримка може включати консультування, психологічну допомогу та участь у програмі реабілітації для молодих правопорушників. Важливо також сприяти їх залученню до конструктивних дій, таких як освіта, спорт, мистецтво чи волонтерство, щоб допомогти їм розвивати позитивні навички та встановити нові, здорові цілі в житті.

Емпатія як властивість особистості виступає мотивом тих чи інших форм поведінки та відіграє важливу роль у моральному розвитку людини. Підлітковий вік є критичним у становленні особистості. Підліток перебуває ніби в проміжному, прикордонному становищі між різними соціальними та віковими групами, що накладає певний відбиток на психіку людини і може виражатися у підвищеній тривожності, некоммукабельності у спілкуванні, агресивності, егоцентричності, а також виявлятися у реакції емансипації, компенсації, групування з однолітками тощо. Емпатія – це соціально-психологічна властивість особистості, яка являє собою сукупність соціально-психологічних здібностей індивіда, за допомогою яких ця властивість розкривається як об'єкту, так і суб'єкту емпатії [7]. Емпатія як особистісна освіта в підлітковому віці досягає яскраво вираженого рівня і стимулює соціальну поведінку в подальшому житті. Дані зарубіжних досліджень, спрямованих на вивчення емпатії підлітків, говорять про глибокі зв'язки між емпатією та моральною поведінкою. Моральні норми, засвоєні на ранніх етапах вікового розвитку, починають проявлятися у вчинках та судженнях. Розвиток емпатії особливо важливий у період юнацтва, коли у підлітків інтенсивно розвиваються моральні цінності, життєві перспективи, нові погляди життя і відносини між людьми. Головний зміст підліткового віку становить перехід від дитинства до дорослості. Перехід до наступної вікової категорії супроводжується змінами у різних галузях розвитку [3]. Емпатичні тенденції продовжують розвиватися, тепер уже у більшій незалежності від процесу виховання. Становлення емпатичної особистості стає все більш усвідомленим і все ще залежним від основних сфер, найбільш значним у юнацькому віці. У підлітковому та юнацькому віці особливу значимість набувають потреби у дружніх відносинах. Ці відносини припускають прагнення до повного розуміння та прийняття іншого, визначаючи інтимно-особистісний характер спілкування з однолітками, а пізніше і зі значними дорослими. Здатність до емпатії є основою для дружніх стосунків, які займають значне місце у міжособистісному спілкуванні підлітка [4]. Емпатія, своєю чергою, ґрунтується на соціальному висновку, тому що якщо ви не знаєте того, що відчуває інша людина, ви не зможете йому співчувати. Емпатія як психічна особистісна освіта, досягнувши своєї виразності в період пубертату, у подальшому є стимулом просоціальної поведінки. У низці зарубіжних досліджень, які стосуються як підліткового, так і юнацького віку, виявлено ефект перенесення емпатійних переживань підлітків на юність і зрілий вік [6].

Ситуація, коли підліток учиняє злочин, може бути складною і викликати сильні емоції. Як

і у випадку з будь-яким правопорушенням, це може бути причиною для занепокоєння та горя для всіх, хто залучений до цієї ситуації. Вираження співчуття до підлітка, який учинив злочин, є важливим аспектом підтримки та допомоги у його реабілітації. Важливо розуміти, що підлітки можуть робити помилки і зробити неправильний вибір, і це не означає, що вони не можуть змінитися або не заслуговують на другий шанс. Співчуття та підтримка можуть допомогти підлітку усвідомити наслідки своїх дій, прийняти відповідальність за них та прагнути позитивних змін у своєму житті. Важливо надати можливість обговорити свої почуття, висловити жаль і розібратися в причинах своїх учинків. Важливо пам'ятати, що підлітки можуть змінитися та розвинутися, особливо за підтримки та можливості для особистісного зростання. Співчуття та допомога можуть бути сильними чинниками у цьому процесі, допомагаючи підлітку знайти шлях до позитивних змін та повернення на правильний шлях.

Висновки. Моральні емоції, такі як відчуття провини, сорому та співчуття, відіграють важливу роль у контексті підліткової злочинності. Виникаючі емоції можуть впливати на емоційний стан і поведінку підлітків, а також на їх розуміння та усвідомлення вчинених ними злочинів. Відчуття провини є емоцією, що виникає, коли підліток усвідомлює свою відповідальність за злочинне діяння та засуджує свою поведінку. Ця емоція може бути мотивацією зміни та виправлення своїх помилок, оскільки підліток прагне виправити свою поведінку і відновити свою власну мораль [11]. Відчуття сорому пов'язане з усвідомленням неправильності чи неприйнятності скоєного злочину та супроводжується почуттям негативного суспільного судження. Воно може впливати на самооцінку підлітка та викликати емоційні труднощі, такі як депресія та тривога. Відчуття сорому може також сприяти повторним правопорушенням, оскільки підліток прагне приховати свою сором'язливу діяльність. Співчуття відіграє важливу роль у підтримці та реабілітації підлітків, які вчинили злочини. Ці емоції проявляються в усвідомленні та розумінні складнощів та труднощів, з якими стикаються підлітки, та підтримці їх у процесі зміни та розвитку. Почуття емпатії допомагає створити безумовну підтримку, важливість якої не можна недооцінювати за підтримки та мотивації підлітків на шляху до позитивних змін. Важливо, що моральні емоції, такі як вина,

сором і співчуття, необхідно розглядати у контексті розвитку підлітка та суспільного впливу. Вони можуть бути комплексними і варіювати залежно від індивідуальних особливостей та обставин. Важливо забезпечити підтримку, консультування та соціальні умови, які допоможуть підліткам усвідомити та зрозуміти свої емоції, а також допоможуть їм розвиватися і відновлюватися від злочинів, скоєних у підлітковому віці.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Бех І.Д. Від волі до особистості. Київ : Україна-Віта, 1995. С. 207.
2. Вереніч Н. Особливості тривожності сучасних підлітків. *Психолог*. 2004. № 23–24. С. 41–42.
3. Журавльова Л.П. Емпатійні ставлення та їх класифікація. *Соціальна психологія*. 2008. № 5(31). С. 39–46.
4. Журавльова Л.П. Психологія емпатії. Житомир : ЖДУ ім. І. Франка, 2007. 328 с.
5. Занюк С.С. Психологія мотивації та емоцій. Луцьк : ВДУ. 180 с.
6. Коган І.М. Особливості емпатії молодших школярів. *Проблеми загальної та педагогічної психології*. 1977. Ч. 6. С. 273–279.
7. Коракова Н. Розвиток емпатії як основи просоціальної поведінки у підлітковому віці. *Науковий вісник Херсонського державного університету*. 2016. № 6(2). С. 36–42.
8. М'ясоїд П.А. Проблема психології розвитку. *Педагогіка і психологія*. 1999. № 1. С. 5–12.
9. Петренко З., Ковтунець О. Розвиток емоційного інтелекту молодших школярів як передумова формування успішної особистості. *Педагогічний пошук*. 2021. № 3. С. 51–55.
10. Поліщук В.М. Вікова та педагогічна психологія : навчально-методичний посібник. Суми : Універсальна книга, 2005. 220 с.
11. Ракітянська Л. Становлення та розвиток поняття «емоційний інтелект»: історико-філософський аналіз. *Неперервна професійна освіта: теорія і практика*. 2018. Вип. 3–4. С. 36–42.
12. Савчин М.В., Василенко П.П. Вікова психологія. Київ : Академвидав, 2005. 360 с.
13. Carlo, G., & Randall, B.A. The development of a measure of prosocial behaviors for late adolescents. *Journal of Youth and Adolescence*, 31(1), 2002. P. 31–44.
14. Gilbert, P. Evolution, social roles, and the differences in shame and guilt. *Social Research*, 70 (4), 2003. P. 1205–1230.
15. Stuewig, J., Tangney, J.P., Heigel, C., Harty, L., & McCloskey, L. Shaming, blaming, and maiming: Functional links among the moral emotions, externalization of blame, and aggression. *Journal of Research in Personality*, 44(1), 2010. P. 91–102.